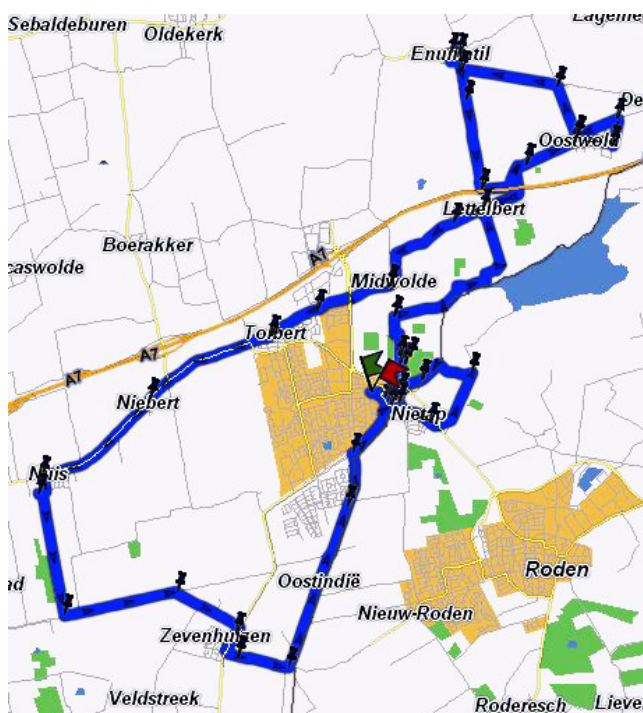

Hoge vanen vangen veel wind

een fietstocht langs windwijzers en vanen in Leek e.o.

Joost
Eskes
(tekst en foto's)

Het is misschien verkeerstechnisch gezien link om tijdens een fietstocht steeds omhoog te kijken. Maar soms moet een historisch bewust en nieuwsgierig fietser offers brengen aan het hogere. Het is zondag 1 oktober 2012, het waait flink, de zon schijnt uitbundig en schrijver dezes stapt tegen elven goedgehumt op zijn fiets. Het doel: zoveel mogelijk windwijzers en toren(h)vaantjes opsporen als doenlijk in één middag. Wat heeft het Zuidelijk Westerkwartier op daken en torens te bieden? Wat weten we over de historische achtergronden? Op Internet lees ik dat het Noorden een grote variatie aan vaantjes en wijzers kent.¹ Dat wil ik zien. Fietst u met me mee?

Het overzichtskaartje met de routebeschrijving. Start en finish in Leek.

Springer

De wind waait stevig uit het westen als de eerste windwijzer zichtbaar wordt: pal tegenover het Vredewoldplantsoen in hartje Leek wijst een stevige **dakpony** de windrichting aan. Iets verderop, aan de Samuel Leviestraat bespiedt een parmantig **haantje** de bezoekers van de lokale slijter. Kom tot inkeer, broeder!

Hanen manen

‘Hij was nog niet uitgesproken of er kraaide een haan. En de Heer draaide zich om en keek Petrus aan, en toen schoot het Petrus te binnen dat de Heer tegen hem gezegd had: „Voordat de haan vandaag kraait, zul je driemaal beweren dat je mij niet kent.” En hij ging naar buiten en huilde bittere tranen’.
De verloochening van Jezus door Petrus (hier de versie volgens Lucas) verklaart

Vanen en een haan in het centrum van Leek.

misschien de vele hanen op kerktorens. Maar het kraaien van de haan kondigt ook de dag aan, de overwinning op de nacht en staat daarmee voor verlossing. Buiten de christelijke cultuur hebben hanen andere kwaliteiten: ze zouden de toekomst kunnen voorspellen door 'het pikken van in lettervorm neergelegde graankorrels' (Meindersma). Maar de dubbele betekenis van 'cock' – 'cog' in bijv. Frans en Engels wijst op 'ongebreidelde geslachtsdrift'. En 'rode haan' staat voor vuur.

Op de gereformeerde kerk in de Tolberterstraat overziet grote broer, een grote vergulde **torenhaan**, het menselijk gedoe. Kerken hebben eeuwenlang een publieke functie: de zonnewijzer toont het tijdstip; de torenklok luidt alarm; de torenwachter waakt over veld en stad; dominee leest belangrijke overheidsmededelingen voor (kerkespraak) of plakt ze aan. Een windwijzer op de toren is maar een van de vele functies.

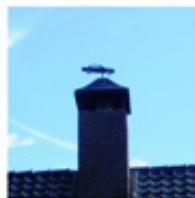
Op de vaan van de Leekster kapel prijken **adelaars**. De jonkers van Nienoord lieten het kerkje bijna vierhonderd jaar geleden bouwen, maar niet zonder hun geurspoor achter te laten: het wapen van 'Van Ewsum'. Ik kijk omhoog door mijn kijker en schrik. Boven het wapen op de vaanstang staat een mollig mannetje met wijd gespreide, slobberige mouwen, hij zal toch niet gaan springen? Maar er gebeurt niets ... Albert Graansma van de HKL e.o. vertelt me desgevraagd dat de windwijzer na de brand in 2000 precies zo is teruggeplaatst, Pathuis meldt dat het wapen

in 1742 al die vorm had.² Wie bedacht de macabere grap met dat springertje?

Driemaster

Aan de Schreiershoek blaast de westenwind in de zeilen van een prachtige **driemaster**. Van hier voeren Leekster bonken ooit naar zee, nageschreid door hun vrouwen, zo zegt het (te?) mooie verhaal. Maar geen spoor van een wenend vrouwtje naast dit elegante schip. Terug dan maar, door het Piepke fiets ik naar Nietap. Ooit markeerde een brug over de 'Leke' deze grens, maar de oude beek is hier brutaal (onder de) weg gewerkt. In een zijstraat van de JP Santeeweg flaneert een **auto** op een dak. Niet erg historisch, maar wel informatief. Om de wind te wijzen hebben we nauwelijks nog windwijzers nodig, we raadplegen liever buienradar of een app. Vaantjes drukken uit *wie* we zijn en *wat* we belangrijk vinden. Hier woont een autoliefhebber die dat wil weten.

Nietap door fietsen, de rondweg oversteken, naar de Meerweg. Ineens klapwieken vier

Vredewold, Schreiershoek, Nietap, Tolbert, Hoendiep, Enumatil en Oostwold.

juffrouwen ooievaar door de paarsblauwe wolken. Ik ben verrukt van deze sierlijke luchtzeilers, tenminste even, want natuurlijk krijg ik die voorname langbenen niet voor mijn begerige camera.

Herkomst

Windwijzers dateren al van voor de jaartelling. In West Europa berichten oude documenten al in de achtste eeuw over windwijzers op kerken en schepen. Het beroemde elfde-eeuwse Tapijt van Bayeux toont een haan onderweg naar de spits van de kathedraal van Westminster in Londen. Op een plattegrond uit 1643 is al een paard op de Martinitoren zichtbaar, op de nok van het koor een haan. De adel onderstreept met banieren en vanen de eigen status en gewone burgers nemen veel prestigieuze adellijke gewoonten over. Sociologen noemen dat 'gezonken cultuurgoed'.

Dodelijke paarden

Op het fietspad richting Roderwolde tekent het silhouet van 'Stad' zich ver voorbij De Onlanden af. Op de Martinitoren staat al eeuwenlang een paard. Bij een brand in 1822 stort het koperen dier in de diepte en verwondt twee mensen dodelijk. Elders in Groningen sieren tientallen rossen kerktorens, vooral op het Hoge Land. Waarom? De kerk had aanvankelijk alle moeite paardenverering in Noord-Europa te bestrijden ... is er een link met dat

oude verleden? Of herinneren de hoge rossen alleen maar aan hun onmisbare rol in de vroegere landbouw?

Hoge Paarden

Wat doet een paard op een kerktoeren? Een geloofwaardig verhaal staat op naam van de baron van Münchhausen. Na een zwerftocht zet de baron in een donkere, koude nacht zijn paard aan de teugels vast en valt zelf in de diepe sneeuw in slaap. Als hij 's morgens ontwaakt ligt hij zelf voor een kerktoeren, hoog boven hem bungelt zijn rijdier aan de kerkspits. Voor het dier loopt het gelukkig goed af: met een welgemikt schot bevrijdt de edelman zijn ros en beleeft nieuwe avonturen.

Op mijn tocht zie ik minstens 10 paarden op boerendaken terug.

Terug richting Leek, over de hoge fietsbrug over het Hoofddiep, linksaf naar de Schil-

hoek. Aan het diep tegenover de ijsbaan wappert een zwartrode **piratenvlag** op een olijk scheepje. Welkom terug in Leek. Een liedje uit de jaren tachtig schiet me te binnen, gezongen door de Keulse groep Bap: *„Sag mal Wellenreiter, Wie'ne Wetterfänchen drehst Du dich im Wind, woher der grad weht ist dir egal, ist es der neuste Wind'.* ‘Als een weervantje draai je in de wind met alle winden mee’.

Griffioenen

Voorbij de kaalgeschoren toegangslaan naar de borg sta ik stil voor de deftige windwijzer van Nienoord. Zijn het leeuwen of toch **griffioenen**? Achter de borgpoort van Bentheimer zandsteen heerst stilte, het gele pleisterwerk van het museum verbrokkelt, het mooiste plekje van Leek ademt verval.

Meer leven is er verderop bij het familiepark, waar een puffend **locomotiefje** op het enige Leekster spoorstation de windrichting

Banier van Nienoord.

verklukt. Ik rijd verder en waai met de wind mee over het veel bereden fietspad langs de Groeve. De kerk van Midwolde priemt in het Westen boven de beemden uit.

Wind en zeil.

Een surfster stapt het water in van het Leekstermeer. Haar **zeil** klappert in de straffe wind op het zwarte water. Hoog in de lucht vliegen grauwe **ganzen** naar het westen. Voorbij kampeerterrein Lettelbert sla ik rechts af, richting Oostwold. Een stel **zwanen** op een oude boerderij kijkt me met sierlijk gebogen halzen na. Twee **paarden** beklimmen de nok. Elders pronkt een **duif** op een dak, een **pijl** eronder wijst naar het oosten. Hoog op de kerk in Oostwold waakt een goudkleurige **torenhaan** over het slaperige dorpje. Zouden ze hier ook met windbuksen schieten op hun haan? Verderop in het dorp zie ik een fraaie jonge dame die met lange wapperende haren en schubben staart bevallig de wind weerstaat.

De meermin van Oostwold.

Ze zullen toch niet schieten op een **zee-meermin**? Dat is wel zeer min!

Uiltje

Ooit voerde de smalle Kerkweg verre gelovigen naar het nu verlaten godshuis van Oostwold. Ik ga in noordelijke richting en zie net voor de brug over het Hoendiep ineens drie zwarte **uiltjes** op een huis. Ineens ruik ik weer de lijn op sigarenbandjes van het merk Uiltje. Aan de stille kant van het Hoendiep werkt een oude windmolen – een **tjasker**? – zich een slag in de rondte. Verderop koeren drie slanke **duiven** op een gloednieuwe boerderij. Bij de fietsbrug over het Hoendiep stap ik af bij een historisch paneel, maar de tand des tijds en uitblijvend onderhoud maken dit verhaal over de schansenoorlog van de late zestiende eeuw onleesbaar.

Net voorbij de bocht in de dijkweg staat een winderig **hondje** stilletjes op een dak. Het zicht over het water op Enumatil is prachtig. De hoge **banier** op

de kerk in het dorpshart laat zich moeilijk duiden, maar aan de Dorpstraat koekeloert een **haantje** argwanend naar me. Aan de overzijde van het water aan het Hoendiep verrast een grote **(wal)vis** op het dak van een ronde kerk me. Hoe zat het ook weer met de profeet Jona? Een grote vis slokt hem op als hij geen trek heeft aan een opdracht van boven. Gelukkig spuugt het dier hem ook weer uit. Ik

krijg er trek van en, nee maar, er is een café in Enumatil.

Lewe

Via de Lettelberterdijk gaat het terug naar dat kleine langgerekte dorpje met dezelfde naam en stap ik af voor het dertiende-eeuwse kerkje. Een fiere **leeuw** herinnert aan Von Inn und Knipphausen. Elders in Groningen verwijst een leeuw meestal naar de familie

De uiltjes van het Hoendiep.

Met de klok mee vanaf linksonder: Tolbert, Lettelbert, Enumatil en Nuis.

Lewe. Rond 1700 bezit deze familie negen borgen in Groningen. In Midwolde stelt het oeroude zadeldak van de kerk me teleur, geen windwijzer te zien, foei. Gelukkig maken **paarden** op de daken, iets verderop in het dorp, dat gemis weer goed.

Richting Tolbert steigeren rossen hoog in de lucht aan een stang op een boerderij. De kerk staat weliswaar in de steigers, maar hier geen paarden. Op de Oldeberter vaan staan vier letters, Brascamp meldt op gezag van de schilder Leo Martinus dat het zou gaan om de initialen van de dochters van Ivo Auwema, Hyma en Bouwina, die eind zeventiende eeuw leefden.³ In 1660 zou Auwema samen met de eigenaren van Nienoord geld hebben gefourneerd voor een nieuwe klok. In de sierlijke wijzerstaarten graveren latere herstellere hun namen. Het idee om hoog boven het dagelijkse gedoe uit

te stijgen moet onweerstaanbaar zijn geweest voor de 'vernieuwers' uit 1851 en hun navolgers in 1927. Intussen hebben hun opvolgers in 2007 de vaan vervangen en recht gehangen, want heel lang hing de Tolberter vaan op zijn kop.

Onderhoud

In 1851 en 1927 laten plaatselijke werklui hun namen achter op de vaan van de kerk in Tolbert: 'Hersteld 1927. Daaronder: A. Smidts M. Smidts P Smidts JS, en daaronder: J Siersema'. Op de middelste banier staat: "Vernieuwd door J J Kalter en H E Feenstra 1851. Op de onderste: R Hooman E Koiter F Palsma." In 2007 en 2012 vindt opnieuw onderhoud plaats. Hoe lapten ze dat vroeger? In het boek 'Ornamenten & windvanen', Hilversum, 1999, beschrijft 'torenaar' B.M. Oostendorp zijn werk aan torens. Vroeger beklom hij middels klimbeugels de torens, tegenwoordig staan hoogwerkers, kranen of zelfs helikopters ter

De paarden van Tolbert.

De vaan op de kerk van Tolbert.

beschikking. Hoog blijft het. Om buikpijn van te krijgen.

Landman

Langs de Holm fiets ik naar Niebert en Nuis, onderweg kruist een **landman met kruiwagen en een sikkkel** (?) mijn weg. Beide dorpskerken doen het met een **haan**, jammer, ik had nog wel wat meer variatie willen zien, **een pauw, een haas, een dolfijn** of ... De Coendersborg biedt weer een familiewapen: onder het deftig kroontje zie ik drie **vrouwenhoofden** – of fantaseer ik dat? – en drie **gitaarkasten**, maar dat moet u zeker niet van me aannemen. Maar wat dan wel? Via een prachtig, kaarsrecht bospad voert de weg naar de Jonkersvaart en dan linksaf naar Zevenhuizen, waar andermaal zo'n dekselse **haan** de kerk bezet houdt. Van dat draaiende, kraaiende, intacte kapoentje heb ik nu wel genoeg, gelukkig prijkt op een dak aan de Kokswijk een zwartgepluimde **kievit**. Bij Blauw en Oostindie paraderen weer **paarden**, bij de Leekster wijk de Wolvenschans danst ineens een **heks** op een dak, een bezem stevig onder haar derrière en een **zwarte kat** op haar licht gebochelde rug.

Variatie

Volgens Meindersma laten windvanen zich indelen in twee hoofdcategorieën: heraldische vanen tegenover vrije figuren (dieren, pijlen en mensen). De adelaar symboliseert bijvoorbeeld 'hoogheid en

majesteit' en gaat terug op Karel de Grote. Kerken onder gezag van de stad kennen vaak een adelaar op hun dak. De landadel plaatst zijn 'logo' op de eigen kerken (leeuwen (Lewe), adelaars (Ewsum) of griffioenen (Clant)).

De variatie is groot. Naast hanen (volgens Meindersma 40%) komen voor: wulp, griffioen, vis, (resp. De Wilp, Grijpskerk, Visvliet), adelaars, een pauw, zwanen op Lutherse kerken, leeuwen, paarden, bazuinengelen (verwijzend naar het Bijbelboek Openbaringen), ruiters, een vrouwen-gestalte (Westerlee), zeemeerminnen (Uithuizen, Uithuizermeeden), zeemeerminnen (Farmsum, Nieuwolda en Zuurdijk), griffioen, pijlen, vissersboten, vlaggen en banieren.

De conclusie van deze **tiendorpenfietsocht** door het Westerkwartier moet wel zijn dat het er stevig kan waaien, dat je er prachtig kunt fietsen en dat de haantjes het kerkelijke zwerk nog altijd domineren. Maar op leken-daken vindt u een hele dieren- en planten-tuin, banieren, pijlen en gevogelte, een trein en minstens twee autootjes. Gaat dat zien. Een plezierige fietsocht toegewenst, maar wel goed uitkijken bij het oversteken.

De tocht is ongeveer 44 km lang. U bespaart t.o.v. een autorit 6627 gram uitstoot, terwijl u 950 calorieën verbruikt. Het fietskaartje is gemaakt met behulp van de routeplanner van de Fietzersbond en daar komen deze getallen ook vandaan.

<http://www.fietzersbond.nl/fietsrouteplanner/>

Literatuur

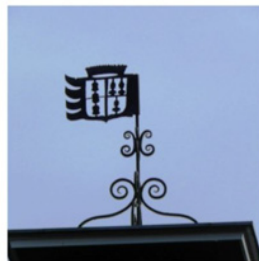
- * K.T. Meindersma, *Windwijzers op Groninger Kerken en Torens*, blad 'de Groninger Kerken' van de Stichting Oude Groninger Kerken (september en december, 1999). Meindersma beschrijft historie, functie en spreiding van de windvanen in Groningen in

het eerste artikel; in het tweede komen allerlei onderdelen aan de orde, zoals staf, standerd, bollen, kappen, kruisen en krullen, kortom constructie en versiering. Beide artikelen zijn rijk geïllustreerd en maken de gang naar de bibliotheek van de HKL de moeite zeer waard.

- * Een uitputtende inventarisatie van dezelfde auteur is te vinden in *'Windwijzers – een vergelijkend onderzoek in Groningen'* te krijgen bij de UB in Groningen. Meer voor de volhouders.
- * Erg interessant is ook de al genoemde website, dat ook informatie geeft over windwijzers elders in het land. <http://www.brascamp.nl/windvaan/>. De website van Pim Brascamp geeft een prachtig overzicht van windvanen in Nederland.
- * *Haantje de hoogste – windvanen uit de provincie Groningen*, Veenkoloniaal museum, stichting Oude Groninger Kerken, 1997.
- * B.M. Oostendorp, *Ornamenten en windvanen: een overzicht van in Nederland voorko-*

mende ornamenten en windvanen, Hilversum, 1999.

1. <http://www.brascamp.nl/windvaan/>. De website van Pim Brascamp geeft een prachtig overzicht van windvanen in Nederland. Zie op deze website ook *“Niet op elke toren staat een haan”*, Reformatorisch Dagblad, 4 juli 2011. Brascamp legt zich toe op windvanen ‘die geen haan voorstellen’.
2. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814*, (Assen/Amsterdam 1977), nr 2176.
3. <http://www.brascamp.nl/windvaan/index.html>, geraadpleegd 17 november 2012. Brascamp verwijst naar Leo Martinus, <http://www.leomartinus.org/0071.html>. Maar deze interpretatie lijkt me aanvechtbaar: De letters zijn MH en AB. Martinus kondigt een boek aan over de borg Auwema in Tolbert.

De kerk van Zevenhuizen, de landman, Coendersborg en Oostindie.